Shikshana Prasaaraka Manadali's

Sir Parashurambhau College

Tilak Road, Pune 411030

100

Proceedings of

Two-day National Conference on

Exploring Contemporary Trends in Social Sciences

(March 7 and 8, 2016)

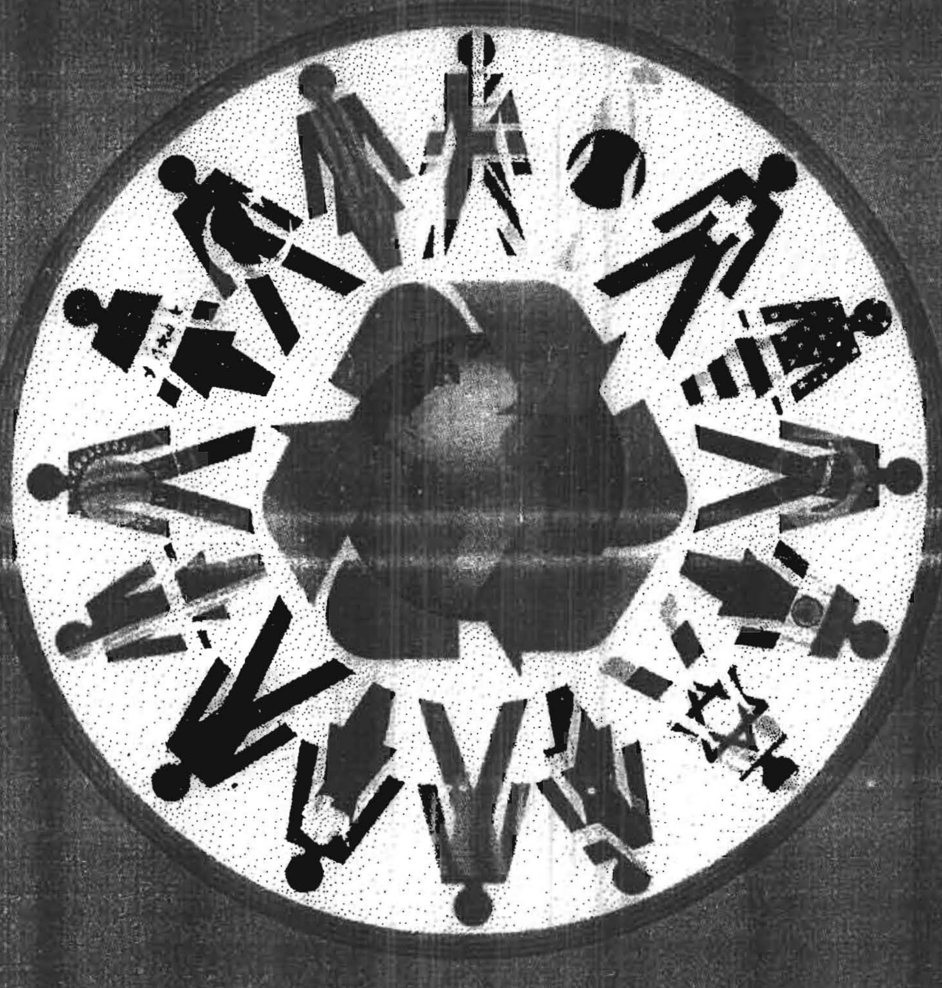

Sponsored by

Board of College and University Development

Savitribai Phule Pune University, Pune

स्त्रीवादी इतिहास लेखन
मध्ययुगीन भक्तिचळवळीतील संतस्त्रिया

डॉ. स्वराली चंद्रकांत कुलकर्णी,

इतिहास विभाग, टि.म.वि. पुणे

Feminism हा शब्द लॅटिन भाषेतील असून, Femina या शब्दाचा अर्थ Woman असा होतो. १८९० च्या दशकात Womanism ऐवजी Feminism हा शब्द पहिल्यांदा वापरला गेला.(१) एप्रिल १८९५ एलिस रॉसी हिने 'The Athenaeum' या नियमकालिकात ग्रंथपरीक्षण लिहिताना प्रथम हा शब्द वापरला. मानवी इतिहासाच्या जडणघडणीत पुरुषांपेक्षा स्त्रियांना दुय्यम स्थान का आणि कसे आले याचे विश्लेषण, स्पष्टीकरण व ते नष्ट करण्यासाठी अवलंबण्याचे मार्ग, आव्हान, चळवळी यांची मांडणी व अभ्यास म्हणजे स्त्रीवाद होय(२).

मध्ययुगात विविध प्रांतांत भक्तिचळवळ विविध पद्धतीने सुरू होती. गृहस्थाश्रमी असणाऱ्या स्त्रियांनी प्रस्थापित धर्माला आव्हान दिल्यामुळे त्यांना प्रचंड त्रास सहन करावा लागला. त्यांचे लिखाण स्व-अनुभवावर आधारित, संवेदनशील दिसते. प्रपंच करीत करीत लिखाण, कीर्तनाद्वारे समाजातील वाईट गोष्टींवर प्रहार केला. एकंदरीत आजच्या स्त्री मुक्ती संदर्भात अभ्यास केल्यास समानता, वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि स्वशोध घेण्यासाठी भक्तिमार्गाची वाट चोखाळणारी मध्ययुगीन स्त्री दिसते.

१३ ते १७ च्या शतकापर्यंत देशात सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक क्षेत्रात भक्ती चळवळीचे श्रेष्ठत्व आपणास दिसते. धार्मिक क्षेत्रात क्रांतिकारी संत कवी कवयित्रीचा कालखंड म्हणून ओळखला जातो. मुस्लिम आक्रमणे देशात सुरू झाल्यानंतर धर्मांतराविरुद्ध समाज जागृत असावा म्हणून भक्ति चळवळीचा उदय, विकास व विस्तार सुरू झाला. स्त्रिया स्वतःच्या अस्तित्वाचा शोध घेत असताना, स्त्रियांनी केलेला संघर्ष जाणून घेताना मध्ययुगीन संत स्त्रियांच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करावाच लागतो. स्त्री-पुरुषांच्या अध्यात्म क्षेत्रातील अडथळा मानली जात होती. परंपरेने स्त्रियांना मोक्ष नाकारला होता. अशाही परिस्थितीत संत स्त्रियांनी भक्तिमार्गाचा अवलंब करून मोक्ष मिळविण्यासाठी चिवट प्रयत्न केले आणि स्वतःचे आध्यात्मिक क्षेत्रात अस्तित्व निर्माण केले. शिक्षणाचा अधिकार नसताना काही संत स्त्रियांनी धर्माच्या चौकटीत राहून स्व-अनुभवाद्वारे अप्रतिम काव्य निर्माण केले तर काही संतस्त्रिया रूढीच्या बाहेर भक्तिमार्ग अवलंबू लागल्या. मध्ययुगीन भारतात पितृसत्ताक पद्धत, स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा, बालविवाह, पातिव्रत्य, विधवेचे असह्य जीवन, शिक्षणाचा अधिकार नाही, सतीप्रथा पूर्णपणे माहेर किंवा सासरवर अवलंबून राहाणे यासारखी कौटुंबिक व सामाजिक असाहाय्य परिस्थिती असतानाही या संत स्त्रियांनी संघर्ष करून स्वतःचे स्थान निर्माण केले. भक्तिचळवळीमुळे सामाजिक अभिसरणाची प्रक्रिया सुरू झाली होती. स्त्रीवादी इतिहास लेखनात खालील संत स्त्रियांचे स्थान महत्त्वपूर्ण आहे.

महदसा ऊर्फ रूपाई :

मराठी वाङ्मयाची पहिली कवयित्री, वैधव्यानंतर महानुभव पंथाचे चक्रधर स्वामींची ती शिष्या बनली चक्रधर स्वामींबरोबर चर्चा करण्याइतपत ती विद्वान होती. इतिहास आणि लीळाचरित्र या ग्रंथात चक्रधर व महदादूसा यांची प्रश्नोत्तरे आहेत. त्यांचे गुरू गोविंदप्रभुंवरील धवळे प्रसिद्ध आहेत. इंद्रियो जिंकणे ही पुरुषांची मक्तेदारी मानली जात असताना त्या काळी संन्यासमार्गाचा स्वीकार करून स्त्रियाही योगमार्गाने इंद्रियो जिंकू शकतात हे ह्यांनी दाखवून दिले.

संत मुक्ताबाई :

वारकरी संप्रदायात वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान असणारी मुक्ताबाई सुरुवातीच्या संत नामावलीत एकमेव स्त्री दिसते. या [illegible], विदुषी होत्या. त्या काळात चांगदेवांसारख्या संतांच्या अभंगात गुरू म्हणून मुक्ताबाईंचा उल्लेख येतो. यावरून त्यांची महती लक्षात येते. अध्यात्मिक पूर्णत्व प्राप्त झाल्यानंतरच मुक्ताबाईंनी संत नामदेवांना वंदन केले. प्रतिभासंपन्न कवयित्री असणाऱ्या मुक्ताबाई रागावणे संतांना शोभत नाही, असा आशय ताटीच्या अभंगातून व्यक्त करतात. त्यावरून आपणास त्यांच्या असामान्यतेची साक्ष मिळते. संत नामदेव भेटीस आले असता निवृत्ती, ज्ञानदेव, सोपान यांनी त्यांना [illegible] दंडवत घातला; परंतु संत मुक्ताबाईंनी साधा नमस्कार घातला. कारण स्त्रीकडे मातृत्वाची तेज शक्ती असते. [illegible]त्वात ते विलीन झाल्यावर मातृत्व शक्तिहीन व दुर्बल होवू शकते. अशी स्त्रीची थोरवी ज्ञान विज्ञानाद्वारे सांगणाऱ्या

संत मुक्ताबाई पहिल्याच स्त्री असाव्यात. सर्व संतांनी मुक्ताबाईंना आदिशक्ती म्हटले आहे. बालपणात असाहाय्य, वाळीत टाकलेले जीवन जगावे लागणाऱ्या संत ज्ञानेश्वरांइतक्याच मुक्ताबाई श्रेष्ठ होत.

संत जनाबाई :

(शके १२७२) तुज वाचुनि विठ्ठला। कोणी नाही रे मजला। वारकरी संप्रदायातील संत जनाबाईंना महत्त्वाचे स्थान आहे. नामदेव शिष्या, नामदेवांच्या कुटुंबात सामावलेली जनाबाई संत कवयित्री होय. ज्ञानदेव, नामदेव समकालीन सहजीवन जनाबाईने पाहिले होते. संत नामदेव परिवारातील संतांचा सहवास तिला लाभला होता. संत जनाबाईंचे [illegible] अभंग, ५ आख्याने नामदेव गाथेत समाविष्ट करण्यात आलेली आहेत. जनाबाईंच्या सर्व रचना भक्तिभावाने ओथंबलेल्या आहेत. संत नामदेवांच्या कुटुंबातच जनाबाईच्या मनाची आणि जीवनाची जडणघडण आणि विठ्ठलभक्तीचा मार्गही मिळाला. जनाबाईंचा कालखंड चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेचा होता. त्यामुळे सामाजिक विषमतेमुळे त्यातही स्त्री असल्यामुळे जनाबाईस उपेक्षित जीवन जगावे लागले. झाडलोट करण्यापासून ते गोवऱ्या आणण्यापर्यंत घराबाहेरची सर्व कामे जनाबाई करीत असे. [illegible] विठ्ठलाचा धावा करत, विठ्ठल भेटावा यासाठी जनाबाईंच्या अभंगातून कारुण्य, आर्तभावना दिसते. जनाबाईचे अभंग म्हणजे तिच्या अंत:करणातील भक्तीचे उमाळे आहेत. जनाबाईच्या अभंगाची भाषा, सरळ, साधी, मनाला भावणारी, कोमल स्त्री मनाचा जिव्हाळा असलेली आहे.

जळ कोपे जलचरू। माता अव्हेरी लेकरा।

जनी म्हणे शरण आले। अव्हेरिता ब्रीद गेले।

व्यावहारिकदृष्ट्या जनाबाईंचे स्थान नामदेवाच्या अंगणात असले, तरी आध्यात्मिक पातळीवर त्या संतांच्या सोबत होत्या. आत्मज्ञानाचा साक्षात्कार झालेल्या जनाबाई जळी, स्थळी, काष्ठी, पाषाणी भगवद्भक्तीत तल्लीन [illegible] होत्या. संत नामदेव भक्ती प्रेमभाव, संत ज्ञानदेव उत्कट भाव, चोखोबा भाव सामर्थ्याचे अनुसरण, विठ्ठलाविषयी [illegible] त्यांच्या काव्यात दिसतो. सर्व संतांवर पद्यरचना करून पुढील पिढीला मार्गदर्शन करून ठेवले आहे.

संत कान्होपात्रा :

(शके १३९०) कोन्होपात्रेचे अभंग म्हणजे तिच्या जीवनाचा आरसाच आहे. मज अधिकार नाही। भेटी [illegible] विठाबाई। गणिकेची मुलगी असूनही तिने बिदरच्या बादशहाच्या जनानखान्यात जाण्याचे नाकारले. विठ्ठलभक्तीत [illegible] संताच्या संगतीत ती विरक्त जीवन जगू लागली. तिच्या अभंगांत आर्तता, आत्मनिष्ठता दिसते. पांडुरंगाच्या चरणी तिने [illegible] ठेवला. तिच्या थोरपणाची जाणीव आपणास पंढरपूर विठ्ठल मंदिरातील कान्होपात्रेच्या वृक्षावरून येते. काश्मीरमधील [illegible] गुढवादी कवयित्री लल्लेश्वरी यांची समाजाने अवहेलना केली. भौतिक जीवनातून मुक्त होऊन भक्तिप्रसार करीत राहिल्या. गुजराथमधील जनीबाई यांच्या लिखाणातून मुढवादी, तत्त्वज्ञानी, शाक्तपंथाची कल्पना येते. शबरीबाई, दिवालीबाई [illegible] वारकरी संप्रदायातील श्रेष्ठ संत स्त्रिया होत्या. निर्मळा, सोयरा या उपेक्षित जीवन जगणाऱ्या स्त्रियांचे वारकरी संप्रदायात वैशिष्ट्यपूर्ण स्थान आहे.

संत बहिणाबाई :

(शके १५५०) शिवकालीन संत तुकारामांची शिष्या, प्रापंचिक; परंतु विलक्षण योगसामर्थ्य लाभलेल्या बहिणाबाई यांना वारकरी संप्रदायाची फडकती पताका होण्याचा मान मिळतो. त्यांनी स्वत:ची गाथा आत्मचरित्र लिहिले. स्त्री [illegible] परमार्थाच्या आड येतो हा त्यांचा स्वानुभव आहे. बहिणाबाई इतर संत कवयित्रीपेक्षा वेगळ्या आहेत. प्रपंच करीत [illegible] करून विकास साधता येईल असे त्या म्हणतात. दारिद्र्य, पतीचा जाच, समाजाची अवहेलना, संघर्ष करीत [illegible] सांभाळावे लागले. पतीनिष्ठा, वेदनिष्ठा, विठ्ठलभक्ती, सद्गुरु भक्ती, अध्यात्म तत्त्वज्ञान, सहनशीलता, मृत्यूच्या [illegible] असताना पूर्वजन्म आठवले ते शब्दांकित करून मृत्यूला सामोरे जाणे यासारखा तेजस्वीपणा बहिणाबाईंच्या ठायी [illegible] झाली संत कृपा झाली। इमारत फळा आली।

ज्ञानदेवे रचिला पाया। उभारीले देवालया।

नामा तयाचा किंकर। त्याने केला हा विस्तार।

जनार्दन एकनाथ। खांब दिला भागवत।

तुका झालासे कळस। भजन करा सावकाश।

संत वेणाबाई :

या श्रेष्ठ रामभक्त होत्या. सीता स्वयंवर, रामायण, श्रीराम गुह संवाद, कौल, पंचीकरण, काही आरत्या व पदे इत्यादी वेणाबाईंच्या साहित्यरचना आहेत. बालविधवा असणाऱ्या व शिष्यत्व पत्करल्याने सासर आणि माहेरच्या जाचाला तोंड देणाऱ्या वेणाबाईंचे स्थान रामदासी मठांमध्ये महत्त्वपूर्ण आहे. रामदासी पंथाचा प्रचार करत त्यांनी आयुष्य घालविले. रामदास पंथी असणाऱ्या अक्काबाईंनी औरंगजेब स्वारीच्या काळात महाराष्ट्रातील मठांचे रक्षण करण्याचे महत्त्वपूर्ण कार्य केले.

संत सोयरा :

चोखोबांच्या पत्नी, चोखोबांबरोबर प्रापंचिक आडचणीला तोंड देत त्यांनी विठ्ठलभक्तीही केली. त्या सोशिक वृत्तीच्या, संवेदनशील मनाच्या होत्या. समाजातील सामाजिक विषमतेमुळे त्या व्यथित झालेल्या होत्या. सोयराबाईंच्या अभंगांची संख्या ६२ आहे. त्यांच्या काव्यात साधेपणा दिसतो. वारकरी संप्रदायाची शिकवण, विठ्ठलाविषयी भक्तिभाव, अद्वैतदर्शनाचा अनुभव आपणांस त्यांच्या अभंगात दिसतो.

संत निर्मळा :

विरक्त वृत्तीच्या, प्रापंचिक गोडी नसणाऱ्या संत चोखामेळांच्या भगिनी निर्मळा यांचे अभंग अत्यल्प आहेत. त्यातूनही आपणास प्रेमळ भक्तिभाव दिसतो. परद्रव्य, परान्न, परनारीचा विटाळ मानावा अढळ परमार्थ। असा मोलाचा संदेश त्या अभंगांतून देतात.

मध्ययुगात विविध प्रांतांत भक्तिचळवळ विविध पद्धतीने सुरू होती. गृहस्थाश्रमी असणाऱ्या स्त्रियांनी प्रस्थापित चालीला आव्हान दिल्यामुळे त्यांना प्रचंड त्रास सहन करावा लागला. त्यांचे लिखाण स्व-अनुभवावर आधारित, संवेदनशील दिसते. प्रपंच करीत करीत लिखाण, किर्तनाद्वारे समाजातील वाईट गोष्टींवर प्रहार केला. एकंदरीत आजच्या स्त्री-मुक्ती संदर्भात अभ्यास केल्यास समानता, वैयक्तिक स्वातंत्र्य आणि स्वशोध घेण्यासाठी भक्तिमार्गाची वाट चोखाळणारी मध्ययुगीन स्त्री दिसते.

संत स्त्रियांचे योगदान :

१२ वे ते १७ व्या शतकातील या सर्व संत स्त्रिया समाजाच्या सर्व थरांतील होत्या. सर्वसामान्य जीवन जगण्यापेक्षा त्यांनी काळानुसार वेगळेपण जपले आहे. पुरुषांइतक्याच आपणही कर्तृत्ववान आहोत हे दाखवून दिले. तत्कालीन परिस्थिती अनुकूल नसतानाही त्यांचे वेगळेपण पुढीलप्रमाणे दिसते.

१) भजन, कीर्तन, प्रवचन यांद्वारे समाजजागृती, समाजप्रबोधन केले.

२) समाजसेवा संदेश दिला.

३) सामाजिक अभिसरण प्रक्रिया सुरू झाल्याने हिंदू समाजाला धर्मांतरापासून रोखण्याचा प्रयत्न केला.

४) कर्मकांड, रुढींवर आघात करणाऱ्या संत स्त्रियांची मालिकाच सुरू झाली.

५) भक्तिमार्गाचा अधिकार सर्वांनाच आहे हे स्पष्ट केले.

६) संत स्त्रियांचे लिखाण बोलीभाषेतून असल्याने ते सर्वसामान्यांपर्यंत पोहोचले.

७) मराठी संत कवयित्रींच्या भक्तिकाव्यात विविध छटा, महदादूसा प्रेमविषयक भावना, मुक्ताबाई चिंतनात्मक, बहिणाबाई स्वत्व काव्य, श्रद्धामय वेणाबाई अशा विविध छटा या संत कवयित्रींच्या काव्यात दिसतात.

८) आधुनिक काळातील स्त्री स्वातंत्र्याचे बीज आपणास या संत स्त्रियांमध्ये दिसते. स्वातंत्र्य पण स्वैराचार नव्हे हे भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्य या संत स्त्रियांनी जपले.

९) संत स्त्रियांचा संघर्ष, त्यांचे जीवनचरित्र आधुनिक काळातील स्त्रियांना मार्गदर्शन करणारे आणि प्रेरणा देणारे आहे.

संदर्भ साधने

१) [illegible] पाटील, शोभना जाधव-भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. पृ. १११.

२) [illegible], पृ. ११४.

३) [illegible] गुप्ते, मुक्ताई ते सोनाई, प्रकाशन, जागतिक महिला दिन, पृ. ६१.

४) सुशिला पाटील, संत कवयित्री, संत साहित्य आकलन आणि अध्यापन, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे, पृ. २९५.

५) पद्मजा पाटील, शोभना जाधव–भारतीय इतिहासातील स्त्रिया, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर. पृ. ११६.

६) इंदुमती शेवडे, संत कवियत्री, पॉप्युलर प्रकाशन, पुणे.

७) वीणा – र. गोसावी, संत मुक्ताबाई चरित्र, पुणे, पृ. ६६.

८) अरविंद पाटोळे, संत मुक्ताबाई, शारदा साहित्य पुणे, पृ. ४.

९) सुहासिनी इर्लेकर, संत कवी आणि कवयित्री, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, पृ. ३२.

१०) वीणा – र. गोसावी, संत जनाबाई चरित्र, पुणे, पृ. १६.

११) विश्वकोष खंड ५, जनाबाई, संपा. मराठी विश्लेषण निर्मिती मंडळ, महाराष्ट्र शासन, मुंबई, पृ. ४४२.

१२) ललिता गुप्ते, मुक्ताई ते सोनाई, प्रकाशन, जागतिक महिला दिन, पृ. ७०.

१३) कैलास इंगळे, एक समर्पित संत कान्होपात्रा, श्री. ज्ञानेश्वर महाराज संस्थान कमिटी, आळंदी, पृ. १०८.

१४) अरविंद पाटोळे, संत चोखामेळा चरित्र, शारदा साहित्य, पुणे, पृ. २२.